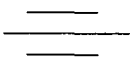


teljesítmény. További kutatást igényel annak vizsgálata: a tanulási problémák megoldásának – csökkentésének, megszüntetésének – folyamatát milyen módszerrel, milyen nézőpontból kiindulva látszik célszerűnek elkezdni.

IRODALOM

- Balogh László (1995): Tanulási stratégiák és stílusok, a fejlesztés pszichológiai alapjai. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Báthory Zoltán (1987): Tanítás és tanulás, TK., Bp.
- Bernstein, (1975): Nyelvi szocializáció In: Társadalom és nyelv (szerk.: Papp – Szépe) 394-434.
- Hrabal & Mares (1990): A relatív sikertelenség néhány metodológiai kérdése. In: A neveléslélektani kutatások aktuális kérdései (szerk.: Kürti Jarmila) Akadémiai Kiadó, Bp.
- Lénard Ferenc (1987): Képességek fejlesztése a tanítási órán, TK., Bp.
- Mérei Ferenc (1975): Társ és csoport, Akadémiai Kiadó, Bp.



DR. DOMONKOSI ÁGNES
főiskolai adjunktus
Eszterházy Károly Főiskola, Eger
tudományos munkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

A megszólítási formák használatának konfliktushelyzetei

1. A nyelvhasználat az egyik legérzékenyebb szociológus: a kommunikációs partnerek közötti kapcsolat minőségének nyelvi jelölését minden nyelvben számos társadalmi tényező irányítja. A megszólítási és kapcsolattartási módok kultúránként eltérő rendszere része a nyelvhasználók kommunikatív kompetenciájának.

Minél összetettebb, tagoltabb, rétegzettebb egy társadalom, annál kevésbé beszélhetünk egyöntetű, az egész társadalomra érvényes megszólítási szabályokról. A mozgásban lévő társadalmakban pedig ez a rendszer még kevésbé homogén (vö. Brown–Gilman 1975: 381), vagyis egyes kapcsolat- és szituációtípusokban megoszlik a különböző nyelvi formák használata, több különböző csoportnorma él egymás mellett, így a megfelelő nyelvi érintkezésformák megválasztása nyelvhasználati kételyeket teremthet.

Több különböző adatgyűjtési módszerrel végzett empirikus kutatásom adatainak segítségével azt próbálom meg bemutatni, hogy a mai magyar beszélőközösségben melyek azok a nyelvi helyzetek, szituációtípusok, amelyekben a legnagyobb eltéréseket találhatjuk a kapcsolat minőségének nyelvi jelölésében, s amelyekben ezáltal a legnagyobb a kapcsolattartási bizonytalanság.

Adatközlőimet a nemet, az életkort, az iskolázottságot és a lakóhelytípust figyelembe vévő kvótaminta segítségével választottam; a vizsgálat kiemelt csoportjának számított a 35 év alatti korosztály, ugyanis az ő megszólítási szokásaik módosítják leginkább a rendszer egészét.

A kérdéskör tanulmányozására olyan kérdőívet állítottam össze, amely a lehetséges szituációtípusok nagy részét feltérképezi, s ezek mindegyikében rákérdez az adatközlő által adott és kapott kapcsolatjelölő formákra is. Az így szerzett adatok háttérben meghúzódó tényezők feltárásához szociolingvisztikai interjúkat, illetve folyóiratokban és az interneten megjelenő véleménynyilvánítások tartalomelemzését használtam fel. A kapcsolattartás aktív módszerekkel, vagyis kérdőívvel, interjúval történő vizsgálatát megnehezíti, hogy beszédpartnertől és

situációtól függő nyelvi jelenségről van szó, a körülményeket azonban a gyűjtési helyzetben lehetetlen reprodukálni, csupán a kapcsolat jellegének körülírása valósítható meg. A kapott adatok ezért valószínűleg eltérnek a valós nyelvhasználattól, az adatközlők feltételezett, nem pedig valóságos társas viselkedését jelenítik meg (vö. Bates – Benigni 1972: 286).

A megszólítás és a kapcsolattartás konfliktusain azokat a helyzeteket, szituációkat értem, amelyekben összeütközésbe kerülnek egymással a megszólításválasztást irányító társadalmi változók, s ezért a társadalom egészét tekintve több forma is él a kapcsolattípus nyelvi jelölésére, s ez elbizonytalanítja a megfelelő nyelvi forma kiválasztását. Nem tárgyalom tehát az egyértelmű norma szándékos megsértéséből adódó kommunikációs konfliktusokat (például magázást igénylő helyzetben sértő szándékú tegezés), hiszen ezekben a helyzetekben a megszólítási rendszer nem bizonytalan, nem konfliktusos, az érzelmi jelentéstoppletet éppen az általánosan elvárt forma hiánya teremti meg.

A kérdőívek anyagából ezért azokat a szituációtípusokat emeltem ki, amelyekben a különböző formák, a tegezés és a magázás különböző változatai egyaránt nagy arányban fordultak elő; s ezekkel az adatokkal összevettem az interjúkban az adatközlők által bizonytalanak, problematikusnak tartott helyzeteket.

A megszólítások vizsgálatában Braun nyomán a megszólítás szintaktikailag kötött és szabad formáit lehet megkülönböztetni (vö. Braun 1988: 12). A típusok közötti különbség alapvetően szintaktikai: a szabad formák a vokatívuszi megszólítások, amelyek tagolatlan teljes mondatot alkothatnak, nincsenek bezárva egy szerkezetbe, önállóak; a kötött formák pedig a másik személyhez forduló közlés tagolt mondatainak a beszédpartnerre utaló elemei, vagyis a második személyre utaló névmási és névszerző elemek szintaktikailag kötött előfordulásai, illetve az ezekkel az elemekkel egyeztetett igeragozás, személyjelezés. A két típus közötti grammatikai különbség hatással van használatukra is: a szintaktikailag kötött formák a beszédpartnerhez forduló közlés szinte elkerülhetetlen velejárói, a szintaktikailag szabad formák viszont, mivel önállóan, mondatértékben járulnak a közléshez, könnyebben elhagyhatók.

A kapcsolattartási zavarok egyik látványos tünete a mai magyar nyelvhasználatban a szabad formák kerülése a nem bizalmas viszonyok szinte mindegyikében. A kötött formák azonban nem hagyhatók el a közlésből, így látványosabban jelzik a bizonytalanságokat, ezért most elsősorban ezeket vizsgálom, a szabad formáknak pedig csak a kötött formákhoz való kapcsolódási lehetőségeire utalok.

2. A feldolgozott adatok alapján négy olyan terület, illetve kapcsolattípus van, amelyekben számottevő különbségek érzékelhetők, vagyis amelyeket tekintve a megszólítási rendszer bizonytalan: a fiatalok közötti nem bizalmas viszonylatokban használt megszólítások, az élettárs, házastárs szüleinek megszólítása, az új munkahelyre történő beilleszkedés során használt megszólítások és a felsőoktatás tanár-hallgató viszonylatának megszólításai.

2.1. A legátfogóbb, legtöbb viszonylatra kiterjedő ilyen konfliktus az ismeretlen személyekkel való kapcsolattartásban, nem hivatalos helyzetekben, nem státusjelölt színtereken az életkor függvényében adódik. Ebben a viszonylattípusban ugyanis körülbelül 35 éves korig a tegeződés rendkívül nagy mértékben terjed, a nem változójától függetlenül igen magas arányban találunk tegeződő formákat: utcán, információt kérve 84%, bolti eladó megszólításában 79,6%, pincér megszólításában 72,3%, buszsofőr 67%, sőt, meglepő módon, a 35 év alattiak 13,8%-a még a hasonló korú rendőrt is tegezve szólítaná meg.

A tegezés az ismeretlenekkel való kommunikációban a kölcsönösség feltételezésére épül, azonban a 18–35 év közötti interjúalanyok mindegyike beszámolt olyan helyzetről is, amelyben a beszédpartnerek nem igazodtak egymáshoz a megszólítás megválasztásában. Ezekben a szituációkban a formálisabb személyhasználatú érintkezést választó partner gyakran sértőnek érzi a másik megnyilvánulását, holott az esetleg csak nyelvileg szolidárisnak akart mutatkozni.

A látszólag egyöntetű kép ellenére ezért igen eltérő attitűdöket találunk a tegeződés terjedésével kapcsolatban, véleménynyilvánításában a fiatalok egy része is elítéli, kényelmetlennek tartja ezt a jelenséget, a nyelvhasználat durva stílusminőség felé mozdulásaként értékeli a minden szituációra kiterjedő fiatalkori tegeződést. Az adatközlők egyike például így fogalmaz: „Képzeld el, hogy nekem meg a tegezéstől megy fel a pumpám, egyszerűen nem bírom, hogy harminc évesen három gyerekkel bemegyek az iparcikkboltba, és a 17 éves alkalmatlan fruska kiszolgáló azt mondja, hogy: Szia! Mit adhatok? és szív egyet az orrán, de sorolhatnám.”

A tegezés terjedésének folyamata azt idézi elő, hogy egyes csoportok, főként a fiatal városi népesség (vö. Tolcsvai 1995: 165) számára megváltozik a tegezés stílusértéke, egyes szituációkban formálisnak és választékosnak is érzékelhetik, s így az egyik fiatal férfi adatközlő számára az előző véleménygel ellentétesen a tiszteletet adó magázás válhat bántóvá, mivel ő a fiatalok közötti általános tegeződést tekinti normának: „Az elárúsító — aki velem egykorú fiú — magáz, ami érthető módon kissé idegesít”. Ezek a helyzetek egyértelműen mutatják a tegezés terjedésének lehetséges fonákosságait: mivel egy-egy szituációban más-más lehet a kommunikáló felek viszonya az átértékelődőben lévő normához, bármelyik forma esetében más lehet a megszólítás eredeti hatásszándéka, mint amit valójában elér.

A tegezés ezekben az esetekben a szabad, nominális megszólítási formák szinte teljes hiányával jár együtt, hiszen nincsen olyan nominális megszólító formánk, amely kölcsönös tegeződés esetén, de a partner keresztnévét nem ismerve használható lenne.

A tegezés szerepe ezekben a helyzetekben az azonosság jelölése, a szolidaritás kifejezése, tehát az életkor mint társadalmi irányító változó felülkerekedik a hagyományosabb, a korábbi megszólítási rendszerekben erőteljesebben érvényesülő társadalmi tényezőkhöz: a nemem, a szituációban betöltött szerepen és a távolságtartáson.

2.2. A szűkebb és tágabb családi viszonylatok is egyértelműen a tegező forma felé mozdultak el, főként a nagy korkülönbség és a ritka interakció együttes hatása az, amely mégis a magázás választását eredményezheti a családon belül. A házastárs szüleinek megszólítási módja azonban nem illeszkedik szervesen a családon belüli tegeződés terjedésének irányvonalaiba, ugyanis a csak egy generációnyi korkülönbség, illetve a gyakori interakció ellenére a nem tegező formák általánosan számítanak még a legfiatalabb korosztályban is. A 35 év alatti korosztályban is csak 31,8% a mindkét szülőt tegezők aránya, és 5,9% százalék tegezi csupán a vele azonos neműt. A nem tegező formáknak ebben a viszonylatban megmaradó szerepére jellemző, hogy több olyan adatközlő is volt, aki az idősebb munkatársai mindegyikét tegezi, az anyósát, apósát azonban nem.

A nem tegező formákon belül lehetséges változatokat tekintve a nőkhöz fordulva a férfiakénál jóval nagyobb arányban jelentkezik a tetszikelés. Ezekben a helyzetekben a szabad, nominális megszólítások bizalmasabbá teszik, árnyalják a magázó formákat, leggyakoribbak az *anyuka–apuka, mama–papa*, illetve a *keresztnév + néni, bácsi* változatok. Érdekes, hogy e megszólítások mindegyike megjelenhet tegezés és magázás mellett egyaránt. Ez a viszonylattípus azért is sajátos, mert a mai magyar megszólítási rendszerben a nem kölcsönös, aszimmetrikus megszólítási helyzetek ritkának számítanak, itt viszont elfogadott ez a helyzet, vagyis a tegezésre felelő magázás, tetszikelés.

A napjainkban már a legtöbb családi viszonylatot meghatározó szolidaritás szerepénél ebben a viszonylatban még erősebbek az olyan, a megelőző, megszólítási rendszereinkben még egyértelműen irányító szerepű társadalmi változók, mint az életkor, a tekintély, és kimutatható szerepe van a nembeli különbségeknek is. A magázó formák látszólagos uralma ellenére azért találom konfliktusosnak ezt a kapcsolattípust, mert a többi családi viszonylattól eltérően alakul a társadalmi tényezők szerepe, például akár a nagyszülő–unoka viszonylatban is jóval nagyobb arányú tegeződést találunk. Megítélésem szerint ezért a kölcsönös tegeződésnek még az ilyen

kis arányú megjelenése is jelezheti azt, hogy az összetartozás nyelvi kifejezése fokozatosan erre a kapcsolattípusra is ki fog terjedni.

2.3. Az ismerősök közötti, de nem bizalmas viszonylatok területén a legnagyobb változatosságot a munkatársak megszólítási módja mutatta. Ez a nagyfokú tarkaság valószínűsítően összefüggésben van a munkahelytípusoknak a kérdőívben sajnos nem tipizált sokféleségével is. Ebből adódóan elsősorban az új munkahelyre történő beilleszkedés során lehet bizonytalan a megszólításválasztás. Az adatközlők csaknem 70%-a beszámolt arról, hogy új munkahelyén igyekezett feltérképezni a helyi megszólítási szokásokat. Ezzel összhangban megállapíthatjuk, hogy egyes munkahelyeken a különböző társadalmi változók eltérő mértékben szólnak bele a megszólítási mód választásába, s olyan tényezők is szerepet kaphatnak, mint az interakció gyakorisága, a munkavégzés helye, az iskolázottsági fok, a közösen végzett feladatok száma (vö. Reményi 2000: 48).

A legmeghatározóbb társadalmi változónak a nem számít: a tegeződő forma a leggyakoribb a nő–nő viszonylatokban (74,2%), a férfi–férfi kapcsolatokban ennél egy árnyalattal alacsonyabb (67,6%), jóval alacsonyabb viszont a férfi–nő pároknál, csupán 34,9%. A tegeződő forma egyértelmű, kérdőjelek nélküli választásáig csak a nem, az életkor és a rang azonossága, az egyértelmű magázáshoz viszont csak mindhárom változó különbsége vezethet el.

A kérdőívekben több fiatal nő jelölt meg olyan helyzetet, amelyben gondot okozott számára, sértőnek érezte, hogy idősebb férfi főnöke letegezte, a kölcsönösség felajánlása nélkül. Hiszen a kölcsönösség felajánlása alapvetően a nő joga, azonban ebben a viszonylatban, a korbeltől és a rangbeli különbségek miatt nem merték egyértelműen viszonzni, hanem a hatalom kifejezésének tekintették.

Az azonos nemen belül is megjelenő megszólítási gondok lehetőségét mutatja az a helyzet is, amelyről egy fiatal nő, tanár végzettségű adatközlő számolt be: első munkahelyén jóval idősebb nő főnöke a bemutatkozás alkalmával azt kérdezte tőle, hogy tegezheti-e, azt viszont nem ajánlotta fel egyértelműen, hogy viszonttegezze. Mivel a rang- és életkorbeli különbségek ebben a helyzetben elképzelhetővé teszik az egyoldalú tegeződést, a tanári munka szolidaritást teremtő ereje ellenére a kapcsolat bizalmasabbá válásáig kínosan kerülte a megszólítást.

A munkahelyi megszólításokban használt szabad formák arra utalnak, hogy a bizalmaság jelölése még magázó viszonylatokban is megjelenik, hiszen tegező és magázó formák mellett is meghatározó a keresztnévi megszólítás, nagy korkülönbség esetén pedig *keresztnev+néni*, *bácsi megszólítás* is. A pozícióra, státusra utaló és a vezetéknevi elemet tartalmazó megszólításoknak csak nagy rangbeli, beosztásbeli különbség esetén van lényeges szerepe, illetve elsősorban a státusjelölt szintereken, nem pedig az egymás közötti interakcióban jelennek meg.

A megszólítás munkahelyi konfliktusaiban általában a közös munka bizalmassága kerül ellentétbe a nem- és korbeltől különbségekkel, illetve az alá- és fölrendeltségi viszonyokkal, és kérdéses az, hogy egy-egy munkahelyen melyik van erősebb hatással a kapcsolattartási formákra.

2.4. A fiatalkori tegeződés általánossá válásának egy speciális eseteként értelmezhetjük a felsőoktatás egyes tanár–hallgató viszonylatát. A fiatal tanárok nagy része, összhangban azzal, hogy ebben a korosztályban az életkor számít a megszólításválasztást leginkább meghatározó tényezőnek, felajánlja a tegeződést, esetleg a felajánlás aktusa nélkül tegezi diákjait. Ezekben a helyzetekben a hatalom és az életkor tényezője kerül ellentmondásba egymással. Bizonyítja ezt, hogy a diákok egy része a felajánlás elfogadása ellenére egyes esetekben: kérés, fokozott udvariasságot igénylő helyzetek, kerülte a tegezést. Az elkerülési stratégiák, illetve a megszólítás kerülése leginkább az ellenkező nemű viszonylatokra jellemző.

Ezt az ellentmondásosságot illusztrálhatja egy negyvenes éveiben járó, a Budapesti Műszaki Egyetemen tanító tanár érvelése: „*Miért tegezlek? Egyszerűen csak így maradtam... Ezennel felhatalmazlak, hogy viszonttegezz (számomra természetes, ha tegezel, de az sem zavar, ha magázol). Ha nem jön a szádra a tegezés, akkor csak kérlek tőrd el, hogy én rendületlenül tegezlek*”. A tanár szándéka ebben a helyzetben egyértelműen a közvetlenség, nyelvi viselkedésével mégis társadalmi távolságot, fölérendeltséget hangsúlyozó szituációt teremthet az egyoldalú tegezés elfogadásával.

Ez a viszonylat megnehezíti a szabad megszólítási formák választását is, még a tegezés elfogadása esetén is megmaradhat a szerepet jelölő *Tanárnő, Tanár Úr* megszólítás, kerülve a keresztnévi megszólítás bizalmasságát, árnyalva a tegező formát, vagyis nyelvi eszközökkel is megjelenítve a hatalom és az életkor ellentmondását.

2.5. A kérdőív viszonylattípusai között nem szerepelt egy ötödik, ellentmondásosnak tartható terület: az internetes kommunikáció szférája. Az interjúk és a tartalomelemzés eredményei azonban arra utalnak, hogy ezen a színtéren is hasonló problémák fordulhatnak elő. A legfőbb irányító változó ugyanis az internetezők deklarált bizalmassága, szolidaritása; azonban ahogy a felhasználók köre és a felhasználási területek szélesednek, egyre több olyan tényező jelenik meg, amely összeütközésbe kerül a tegeződéssel. Ezt a konfliktust jelezheti a Miniszterelnöki Hivatal Informatikai Kormánybiztoságának egyik fórumán arról a kérdéstről zajló vita, hogy egy ilyen hivatalos szerepű oldal tegezheti-e a felhasználókat.

3. A konfliktusos helyzeteket vizsgálva az interjúk beszámolóiból az derül ki, hogy a bizonytalan helyzetek egyes típusaiban még az sem oldja meg egyértelműen a nyelvi formák közötti választás gondját, ha az arra jogosult fél felajánlja a szolidáris formát, sőt ez a gesztus — az interakció gyakoriságától függően — hosszabb-rövidebb ideig még a társalgásban elkerülhetetlen kötött formák elkerülésének igényét is előhívhatja.

A ma bizonytalanoknak ítélt nyelvi helyzetek előre jelzik a nyelvi változások irányát, a megszólítási norma ezekben a helyzetekben hosszú távon valószínűleg a tegező forma felé fog eltolódni. A jelenlegi bizonytalanságok viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a megszólítási rendszerünkben egyre látványosabban érvényesülő szolidaritás ellenére a nembeli, életkori különbségeknek, alárendeltségi viszonyoknak ma is erőteljes hatásuk van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bates, Elizabeth–Benigni, Laura 1975. Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society*. 4: 271–288.
- Braun, Fridricke 1988. *Terms of Address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger–Gilman Albert 1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: *Társadalom és nyelv*. Szerk.: Pap Mária és Szépe György. Gondolat Kiadó. Bp.
- Reményi Andrea Ágnes 2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzése. In: *Szociológiai Szemle* 3: 41–59.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stílusztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.